

Каузація: логіко-філософські та лінгвістичні аспекти

М. М. Бараняк

Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир, Україна
Corresponding author. E-mail: mmbaranyak@gmail.com

Paper received 03.02.19; Accepted for publication 08.02.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-191VII57-03>

Анотація. У статті розглянуто історію логіко-філософських витоків та динаміку розвитку поняття «каузація» у сучасній лінгвістиці від античності і до сьогодення, а також висвітлено та проаналізовано її релевантні характеристики. Приділено увагу порівнянню понять «каузація» та «причинність», визначено їх спільні та відмінні ознаки. У статті проаналізовано природу каузації, а також розглянуто структуру вербалізації причинно-наслідкових відношень.

Ключові слова: каузація, причинність, каузуючий стан, каузований стан.

Вступ. Підходи до вивчення каузації характеризуються своєю різноаспектністю і не завжди погляди на цю категорію та її елементи співпадають. Категорія каузативності, беручи початки у логіці та філософії, може сприйматись через призму системи мови дещо відмінно, хоча головні якісні ознаки категорія зберігає у будь-якій галузі науки, підносячись до рівня універсальних понять дійсності. Оскільки зв'язки каузації можна прослідкувати у будь-якій мові, а їх вираження відбувається за допомогою широкої парадигми мовних засобів, то зрозумілим стає зацікавлення цією категорією багатьох учених.

Огляд публікацій за темою. У сучасній лінгвістиці каузація трактується як релятивна мегакатегорія макрополя обумовленості, що репрезентує генетичні зв'язки у світі й мові і включає категорії умови, причини, наслідку, допусту і мети [8, с. 3].

У роботах вітчизняних і зарубіжних лінгвістів описується категорія причинності (Н. Д. Арутюнова, М. В. Всеволодова, Т. А. Яценко); аналізуються каузативні конструкції з функціональним причинним зв'язком (В. Ф. Велівченко, І. В. Ступак, Ю. В. Терешина, Г. І. Глушук-Олея), характеризуються особливості функціонування сполучників у підрядних реченнях причини в окремих мовах (Я. Г. Біренбаум, К. Г. Городенська, Н. Є. Леміш). Але поняття каузації у всій своїй складності та багатогранності підходів до нього спричинює необхідність цілісного підходу до його вивчення крізь призму онтології та концептуалізації.

Матеріали і методи. Метод словникових дефініцій та пов'язаний з ним метод компонентного аналізу використано при встановленні словникового значення каузативності, каузації, прислів'я та дискурсу. На всіх етапах роботи послідовно застосовано індуктивний метод, відповідно до якого робота здійснювалась у напрямку від аналізу конкретного матеріалу – до узагальнень та висновків, а теоретичні положення ретельно обґрунтовано та проілюстровано мовними даними.

Мета. Дослідження каузації, каузативності, каузальності та причинності, які проводяться в рамках лінгвістики, філософії, риторики, логіки, когнітології та інших галузей науки, мають на меті з'ясувати взаємозв'язок між мовними одиницями різних рівнів, об'єднаними для вираження певного змісту, а також їхнього впливу на свідомість мовця та реципієнта.

Результати та їх обговорення. Процес мислення у вигляді каузальних зв'язків належить, мабуть, до фундаментальних основ мислення як такого. Саме тому до всіх аспектів каузації завжди існував посилений інтерес у різних галузях науки. Якщо порівнювати уявлення про каузацію через призму філософії та логіки, з яких, власне, і розвинулось науково-категоріальне визначення цього поняття, то можна прослідкувати певні відмінності. З погляду філософії, каузація, або причинність, – це явище, яке викликає інше явище або наслідок. На відміну від філософії, логічне визначення каузації ґрунтується на мові. Тобто, в той час, як філософія досліджує причинно-наслідкові відношення між подіями чи станами об'єктивної дійсності, предметом дослідження у логіці насамперед виступають взаємозв'язки між думкою та її матеріальним вираженням. Якщо розглядати каузацію як лінгвістичну категорію, то можна виявити деякі розбіжності з відповідними поняттями у філософії відносно денотатів, категорій чи типів умов [9].

Витоки понять причина, наслідок, а також їх діалектичної єдності сягають античної філософії. Причинність, або каузальність, – це відношення необхідного "породження" чи іншої зміни певного об'єкта в результаті матеріального впливу на нього з боку іншого об'єкта. "Активним" членом у таких відносинах, котрий впливає на інший компонент і викликає в ньому певні зміни, виступає причина. А зміну, викликану цим об'єктом у будь-якій якості, називають наслідком. Традиції наукового підходу до інтерпретації причинних відношень були закладені у системі матеріалістичного атомізму античності, яку розвивали Левкіпп, Демокріт, Епікур та ін. [7, с. 463].

Ще у V столітті до н.е. Левкіпп встановив, що у всесвіті панує принцип причинності, згідно з яким жоден елемент дійсності не виникає без причини, а лише через конкретну необхідність [1, с. 19].

Вперше чітко сформулював принцип каузальності його учень Демокріт. Ця категорія виражає певну закономірність: кожне явище має причину (викликане або є дією) і одночасно виступає причиною іншого явища. Причина і наслідок утворюють ланцюг, який виникає у минулому, пронизує теперішнє та зникає у майбутньому. Якщо більш детально розглядати причину, то можна прослідкувати за її розпадом на зовнішні обставини, за яких дещо відбувається, внутрішні умови, завдяки яким вона реалізовується, а також стимул, який служить безпосередньою причиною [6].

У IV столітті до н.е. уявлення Левкіппа та Демокріта розвинув грецький натурфілософ Епікур, дані про якого дійшли до нас в поемі римського вченого і поета Лукреція Кара "Про природу речей", з якої дізнаємося про такі головні принципи: ніщо не виникає з нічого; у природі панує безперервне перетворення речей, тобто матерія перебуває у постійному русі; для руху необхідна пустота [1, с. 20].

Поняття причинності, які згодом стали стандартними у грецькій філософії мали спочатку морально-юридичне значення і позначали відповідального, а також його провини і звинувачення. Розвиток семантики від позначення відповідального до узагальнюючого поняття причини відбувається в історіографії, а особливо у медицині в останній чверті V ст. до н. е. Платон розуміє під причиною загалом те, що керує певною реалією та відповідає за неї. Саме тому причину можна наводити для пояснення і обґрунтування цього явища. Сфера, яка першочергово вимагає пояснення причинності, - це сфера генезису. Платон репрезентує принцип, що будь-яке становлення має причину. Роз'яснення каузативності може зробити світ зрозумілим лише тоді, коли в якості причини будуть виступати ідеї [12, с. 378].

Узагальнивши погляди античних філософів на причинність, Аристотель розвинув теорію пізнання та виділив чотири різновиди причин: матеріальну, формальну, діючу і цільову, або кінцеву. Аристотелівське бачення діючої причини відповідає сучасному уявленню про цю категорію. Це така причина, яка утворює, змінює або породжує інше явище. Матеріальна та формальна причини відображають співвідношення між можливістю та дійсністю, а поняття цільової причини потрібне для пояснення практичної діяльності людини, яка ґрунтується на зв'язках явищ природи і суспільства. Об'єктам природи, як вважав Аристотель, властива внутрішня мета, яка визначає напрямок їх руху і розвитку. Однак, традиція розуміння категорії причини, закладена філософом, не цілком відповідає уявленню про поняття причинності у сучасній науковій парадигмі [7, с. 464].

Причини використовуються не в одному значенні, а у різних перспективах. Аристотель виділяє чотири базові значення відповідно до чотирьох способів, якими можна відповісти на запитання «чому?» [12, с. 378 – 379].

У філософських традиціях Далекого Сходу поняття причинності розглядалось представниками даосизму – однієї з корінних китайських релігійно-філософських систем. Причинність – одна з центральних категорій, за допомогою якої можна визначити генетичний зв'язок між станами форм і видів матерії у процесі її розвитку. Однак, у даосизмі не можна знайти визначення причинності як категорії, ані класифікації її видів, як це спостерігаємо у працях Аристотеля. Скоріше за все, про появу поняттєво-категоріального формулювання причинності у китайській філософії варто говорити лише після впливу на неї ідеології буддизму [2, с. 190].

У період середньовіччя дослідження проблеми причинності майже не розвивалась, лише у новий час її знов почали посилено досліджувати у природничих науках (Декарт, Галілей, Ф. Бекон та ін.). Головним у

цій традиції було визнання об'єктивного характеру причинності та розуміння будь-якої зміни як результату матеріальної взаємодії явищ дійсності [7, с. 463]. Такій інтерпретації протистояло суб'єктивне розуміння причинності, яке підтримували переважно представники емпіричного напрямку.

Найважливіші аспекти середньовічної дискусії щодо поняття причини можна поділити на чотири ключові моменти, які історично переплітаються:

- відношення першопричини і другорядної причини;

- баланс між неоплатонівською каузативністю і християнським та ісламським поглядом на творення;

- розробка чотирьох причин в аристотелівській традиції;

- визначення зв'язку необхідності та випадковості між причиною і наслідком [12, с. 380].

Якщо розглядати причинно-наслідкові відношення як явище об'єктивне, то можна виділити такі якісні характеристики:

1) всезагальний, або універсальний, характер: звідси впливає головний принцип причинності, а саме те, що будь-яке явище має свою причину, безпричинних явищ не існує;

2) необхідність, або закон причинності: за наявного комплексу умов певна причина завжди за необхідності породжує свій наслідок;

3) часова асиметрія: у часовому просторі причина завжди випереджує наслідок або одночасно з ним, але наслідок ніколи не може виникнути швидше, ніж його причина [7, с. 463].

Причинність – одна з форм всезагального взаємозв'язку явищ об'єктивного світу. Причина – явище, яке пов'язане з іншим явищем – наслідком – таким чином, що його виникнення обов'язково викликає появу цього наслідку, а його ліквідація веде до знищення наслідку. Причина і наслідок утворюють певну єдність, а одна й та ж причина лежить в основі однакових наслідків. Розуміння діалектичного зв'язку причини та наслідку необхідне для своєчасного та точного прогнозування останнього для попередження таких наслідків, котрі могли б зашкодити людству [3, с. 479].

Часто наявність лише причини для виникнення певного наслідку недостатньо, оскільки наслідок, викликаний причиною, завжди залежить від обставин. Якщо змінюються обставини, то змінюються і наслідки, викликані певною причиною. Одна й та ж причина веде до різних наслідків при різних обставинах. Тобто, лише константне поєднання причини з обставинами спричинює один наслідок, котрий зміниться за умови іншої конфігурації причини та обставин. Причини та обставини створюють умови, які необхідні й достатні для утворення наслідку. Однак причинність не можна ототожнювати лише із сукупністю умов та обставин, в яких з'являються наслідки. Зв'язок причини і наслідку не може бути однозначним, він завжди складний та багатогранний. [4, с. 13 – 14].

Каузативність як категорія лінгвістики відповідає поняттю причинності у філософії та логіці. Відповідно, вона володіє тими ж головними ознаками: генетичністю, послідовністю та незворотністю. Генетичність, або породжуваність, пов'язана з нерозривним

зв'язком причини та наслідку, оскільки останній завжди викликаний однією або сукупністю певних причин [5, с. 136].

Породження дії можливе тільки за певних обставин, які для отримання конкретного результату повинні бути константними, тому що зміна будь-яких обставин може привести до іншого наслідку. Лише за умови синергії причини та обставин виникають умови для породження з конкретної причини певного наслідку [4, с. 15].

Послідовність, або часова асиметрія, пов'язана з певним інтервалом між причиною та наслідком. Інтервал може мати різну тривалість, але завжди присутній. Однак слід звернути увагу на те, що часовий інтервал між двома діями не означає, що між ними виникає причинно-наслідковий зв'язок. Тобто, не всі асиметричні у часі дії, які йдуть одна за одною, наділені ознакою причинності, але всім діям з причинно-наслідковою ознакою властива послідовність.

З ознакою часової послідовності перегукується ще одна характерна риса причинно-наслідкового зв'язку, а саме – незворотність дії. Наслідок причини ніколи не може стати її ж причиною.

Каузативний зв'язок асиметричний, тобто однобічно спрямований. Це процес перетворення потенційно можливого в реальну дійсність за певного поєднання причини та обставин виконання дії. Будь-яка причина зумовлює наслідок.

У лінгвістичних дослідженнях причинно-наслідкових відношень погляди на взаємозв'язок між елементами, котрі відображають сему каузації, консеквентності, мети, умови та концесивності, розходяться. З одного боку, вершинною ієрархії розглядають відношення умови (konditionale Relation). Тобто, головною вважають реляцію між умовою та зумовленим, яка може існувати лише між станами речей (Sachverhalten). А уже з цього співвідношення розвиваються і закономірно витікають каузальні, консеквентні, концесивні та цільові зв'язки. [11, с. 794 – 795]. Зазначені вище відношення базуються на явищі умови, якщо в їхню основу закладено гіпотетичні закономірності, які можна реконструювати за схемою кондіціональності [10, с. 2291].

Вербалізація відношень умови розвивалась з мовного вираження темпоральних зв'язків, що і зумовило одну з головних ознак каузативних конструкцій. Часові ознаки між станами справ – одні з найважливіших, оскільки послідовність виникнення явищ дійсності у найзагальнішому розумінні можна було б розглядати як відношення "умова – зумовлене". Стан справ *p* (умова) зумовлює стан справ *q* (зумовлене), коли існування *p* – передумова виникнення *q*, але стан справ *p* не обов'язково породжує чи обґрунтовує стан справ *q*. Таким чином, відношення умови у своєму загальному вигляді охоплюють реляцію "підстава –

наслідок" (Grund – Folge), а також її підвиди "причина – вплив" (Ursache - Wirkung) [11, с. 794 – 795].

Визначальним для умовного речення, яке складається з каузуючої ситуації (антецедента – *p*) та каузованої ситуації (консеквента – *q*), є визнання вищої ймовірності існування у свідомості мовця на фоні відповідних мовленнєвих здібностей та рівня знань одночасно обох елементів (*p* і *q*), а не лише одного з них. Таке уявлення про явище умови можна вважати широким, у вужчому ж розумінні виокремлюють такі підвиди, коли:

- антецедент уже відбувся (фактична умова);
- антецедент узгоджується зі знанням мовця у даний момент (індикативно сформульована умова);
- заперечення антецедента узгоджується зі знанням мовця у даний момент (потенційна умова);
- антецедент не узгоджується зі знанням мовця на даний момент (контрфактична умова).

Однак, у якості схеми-основи усіх видів речень з семантичним компонентом умови, серед яких виділяють каузальні, консеквентні, концесивні, а також підрядні мети, може виступати лише узагальнене умовне речення, яке не враховує окремих осіб чи предметів, і, таким чином, набуває здатності виражати закономірності та узагальнення [10, с. 2282 - 2283].

З другого боку, на вершині цієї ієрархії розглядають як родове поняття чисту каузацію, а консеквентні, концесивні та зв'язки мети – як похідні від неї. Під чистою каузацією у цьому випадку розуміють надання вищого та загальнішого поняття причини по відношенню до наслідку за допомогою певних мовних засобів [9].

Деякі вчені, серед яких Б. Шмідгаузер, Н. Стоянова, Л. Далбергенова розрізняють два види каузації, а саме: каузацію, яка існує в об'єктивному світі як відношення між станом справ, а також мовну каузацію. Остання передає стан справ як відображення об'єктивних відношень, які існують у свідомості мовця, у вигляді суб'єктивних каузальних зв'язків та можуть (але не завжди повинні) співпадати з дійсністю [9]. Б. Шмідгаузер, розрізняючи мовну каузацію та каузальний світ, під першою розуміє таке явище, за якого каузальні відношення реалізуються у мовно-семантичній площині, а його зміст вказує на позамовні явища, які існують в екстралінгвальній дійсності та знаходяться між собою у каузальному взаємозв'язку [13, с. 8].

Висновки. Отже, каузація як мовна категорія, перейнявши від відповідної філософської категорії причинності якісні характеристики генетичності, часової асиметрії та незворотності відношень між каузуючою та каузованою діями, все ж відрізняється від причинності акцентуванням на безпосередній реалізації причинно-наслідкових відношень у мові, тобто їх вербалізації за допомогою різноманітних мовних засобів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вонсовский С. В. Современная естественно-научная картина мира / С. В. Вонсовский / Екатеринбург: Изд-во Гуманитарного университета, 2005. С. 19–24.
2. Кіктенко В.О. Даоська причинність і телеологія: Нідем, Гегель, Уайтхед і комбінаторна логіка / В. О. Кіктенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2006. № 76–79. С. 190–194.
3. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – Второе, исп. и доп. издание. М.: Наука, 1975. – 720 с.
4. Кононова Д. В. Реалізація "каузативності" в сучасному англомовному дискурсі/ Д. В. Кононова // Сучасні тенденції розвитку мов : науковий часопис НПУ імені М.

- П. Драгоманова. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. Вип. 1. Серія 9. С. 13–18.
5. Пасынок В. Г. Каузальность: взаимосвязь лингвистики и философии // До 200-річчя Харківської мовознавчої школи. Вісник ХНУ. № 635 X., 2004. С. 133–136.
6. Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А.А. Ивина. М.: Гардарики, 2004. 1072 с.
7. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. 7-е изд., перераб. и доп. М.: Республика, 2001. 719 с.
8. Ященко Т. А. Каузальність в російській мові: онтологія та концептуалізація: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.02 “Російська мова” / Т. А. Ященко. К., 2007. 24 с.
9. Dalbergenova L. Kontrastivanalyse der Ausdrucksmittel der Kausalität im Deutschen und Kasachischen: Expose eines Promotionsprojektes [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.uni-due.de/imperia/md/content/elise/ausgabe_2_2001_dalbergenova.pdf
10. Grammatik der deutschen Sprache / [Zifonun G., Hoffmann L., Strecker B. und a.]. Bd. 3. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1997. S. 2280–2323.
11. Grundzüge einer deutschen Grammatik/ [K. E. Heidolph, W. Flämig, W. Motsch u.a.]. Berlin: Akademie-Verlag, 1981. S. 794–804.
12. Historisches Wörterbuch der Philosophie. Hrsg. von J. Ritter, K. Gründer und G. Gabriel / Joachim Ritter, Karlfried Gründer, Gottfried Gabriel. – völlig neubearb. Ausgabe, Band 11 : U–V, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2001. S. 378–411.
13. Schmidhauser B. Kausalität als linguistische Kategorie : Mittel und Möglichkeiten für Begründungen. / Hrsg. von H. Henne, H. Sitta und H. E. Wiegand / Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1995. S. 8–10.

REFERENCES

1. Vonsovsky S. V. The Modern Natural-Scientific Picture of the World / S.V. Vonsovsky / Ekaterinburg: Publishing House of the Humanitarian University, 2005. P. 19-24.
2. Kiktenko V. O. Taoist causality and teleology: Needham, Hegel, Whitehead and combination logic / V. O. Kiktenko // Journal of Kiev National Taras Shevchenko University. 2006. № 76-79. P. 190–194.
3. Kondakov N. I. Logical dictionary-reference / N. I. Kondakov. Second, cor. and add. edition. M. : Nauka, 1975. 720 p.
4. Kononova D.V. Realization of causation in the modern English-language discourse / D. V. Kononova // Modern tendencies of the development of languages: Naukovy chasopys of Dragomanov NPU. K.: Dragomanov NPU, 2007. Issue 1. Vol. 9. P. 13-18.
5. Pasyнок V. G. Causality: the interrelation of linguistics and philosophy // Dedicated the 200th anniversary of Kharkiv Linguistic School. Visnyk KhNU. № 635 Kharkiv, 2004. P. 133-136.
6. Philosophy: Encyclopedic Dictionary / Ed. A. A. Ivin. M. : Gardariki, 2004. 1072 p.
7. Philosophical Dictionary / Ed. I. T. Frolov. - 7th ed., Cor. and add. M. : Respublika, 2001. 719 p.
8. Yashchenko T.A. Causation in the Russian language: ontology and conceptualization. – Manuscript. Dissertation for the Doctor degree in Philology on specialization 10.02.02 – Russian language. National Taras Shevchenko University of Kyiv. Kyiv, 2007. 24 p.

Causation: Logical, Philosophical and Linguistic Aspects

M. M. Baranyak

Abstract. The article deals with the history of the origins of causation from logic and philosophy and dynamics of the development of this concept in modern linguistics from antiquity to the present day. Its relevant characteristics are illuminated and analyzed. Causation as a linguistic category, adopts from the corresponding philosophical category of causality qualitative features of genericity, temporal asymmetry and irreversibility of relations between causative and caused states, yet causation differs from the causality by accentuating the direct realization of causal relationships in the language, that is, their verbalization with the help of various lingual means.

Keywords: causation, causality, causative state, caused state.